

КОЗАЦЬКА СПЕЦИФІКА ГУМОРИСТИЧНОЇ ОНОМАСТИКИ ПЕТРА РЕБРА

Почавши докладніше вивчати гумористичну ономастику¹, зачудовано захоплююсь безмежними – у буквальному сенсі: такими, що не мають меж, – можливостями й засобами української мови й такою ж безмежною майстровитістю українських гумористів та сатириків у розмаїтті реалізації цих можливостей і засобів. Ні, українська мова – то не тільки (і не стільки) плачі, голосіння й скигління, як можна помилково висновувати з текстів сучасної української літератури й літературної преси. То – небесні почуття, божественна лірика (Тичина, Рильський, Костенко), то грізний і переможний голос боротьби за Україну, за український народ і його мову (Франко, Маланюк, Павличко), то могутній і життєдайний сміх. В Україні нині розплодилося так багато гумористів мабуть, серед іншого, тому, що не тільки ідіотські парадокси сучасного життя, а й внутрішні потреби самої мови до того кличуть. Мова хоче жити й тому бореться сама за себе (на начальство не дуже покладешся!), випромінюючи на всіх своїх рівнях енергетику бадьорості, веселості, гумору в усіх проявах цієї животворної настроєвості – від фольклору (прислів'я, коломийка, анекдот) до авторських жартів, шаржів, епіграм тощо. Колись Іван Котляревський перелицьовував Вергілія. А тепер з'являються – чи не сотнями – перелицьовки Котляревського.

Але говорити в погано розробленій сфері гумористичної ономастики хочеться передусім про короткі жанри. Можна сформулювати закономірність: чим коротший художній текст, тим більшу вагомість у ньому виявляють власні назви, бо то і короткий, і дуже сильний (при майстерному використанні) засіб. Серед "Притч на всі випадки життя"

---

¹ Деякі загальні міркування з цього приводу викладені в роботах автора [1; 2]. Друга з цих робіт присвячена переважно ономастичному гумору Петра Ребра.

нашого сучасника – великого письменника Віктора Міняйла є й "Притча про метаморфози партійних депутатів парламенту країни Уранії за записами в їхніх паспортах" [4]. Притча має вісім рядків і майже повністю складається з власних назв:

Дружина:

Багатиренко Олена Танасівна – депутат райради.

Богатиренко Олена Панасівна – депутат облради.

Богатікова Єлена Афанасьєвна – депутат парламенту.

Чоловік:

Хоменко Юрій Ількович – депутат райради.

Хаменков Юрій Ілліч – депутат облради.

Хамов Георгій Ільч – депутат парламенту.

Оце й усе. А який убивчий сарказм, як багато сказано про перевертнів-манкуртів. Іншому й товстого роману для того не вистачить...

Дмитро Павличко сказав прямо і гостро: "Найгірша наша біда – не росіяни, а зросійщені хахли... Нам треба вистояти у боротьбі проти озлобленого хахла, вічного ряба й хама, що його виплекала недоля". Віктор Міняйло пише не про хама, а про Хамова, говорячи з тою ж наснагою, але ще й зі зброєю в руках – непереможним сміхом. Джерелом того сміху нерідко стають саме власні назви, як це маємо у В.Міняйла. Ось мотив тої ж теми у виконанні Петра Ребра, в його епіграмі "Літераторові, який ратує за "Русский блок": "Тебе дратує, навіть ображає,/ Що мова наша ще звучить тихенько./ Але скажи: тобі не заважає / У прізвищі твоєму суфікс "єнко"??" [6: 475].

Сміх, як бачимо, буває грізним, убивчим. А буває, в дружнім колі, досить лагідним, хай навіть уїдлигим, але не смертельним. Саме такий сміх, тобто гумор (а не сатира) переважає у "Козацькому сміховнику" прекрасного запорізького поета Петра Ребра, де зібрано його кращі козацькі жарти. Онімія цієї збірки й стала предметом розгляду в

пропонованій роботі. Тут доречно зазначити, що в листі до автора цих рядків Петро Павлович Ребро подає таку істотну інформацію щодо заголовка цієї книжки: "назву мені "підкинув" Мик. Жулинський – правда, він казав "смiховiк", але я зробив "смiхiвник" – за аналогією до "молитовника"". У тому ж листі висловлено і таке міркування, вагоме для даної статті і, значно вагоміше, для розуміння Січової ментальності: "Звісно, пишучи свою головну книгу..., я думав не про ономастику, але "ономастикою" було просякнуте все повітря Січі".

Хочеться також уточнити, що Петро Павлович Ребро сатирик не в меншій мірі, ніж гуморист. Але ономастичні засоби в його творах частіше використовуються на гумористичних, а не сатиричних засадах. Утім, точної, чіткої межі між гумором і сатирою ще ніхто не провів.

У козацьких віршах Петра Ребра – особливому жанрі гумористичної поезії, що його по суті поет і розробив, спираючись на народний анекдот і козацький фольклор, – власні назви одержують досить різне навантаження, розділюючись тематично на три групи – нейтральну, гумористичну й сатиричну. Перші дві групи – це 1) імена та 2) прізвиська (допрізвищеві наймення), незалежно від того, уживаються вони з іменами чи без них. Тільки іменами наділяються персонажі чи згадувані особи просто для того, щоб їх якимось лаконічно позначити. Гумористичних функцій вони позбавлені: "Обурився *Денис*" [5: 39], "Зітхає дід *Панас*" [5: 41] ."Невже це ти, *Вакула*?" [5: 44] – ліпше було б: *Вакуло*, "Дід *Оверко* дженджуриється" [5: 47] ,"Горе-лихо у *Карна*" [5: 55] "Нові жупани, голубі, мов небо,/ На *Гриці* і *Миколі*" [5: 62], "*Грицько* запитує *Івана*" [5: 82], "Якось *Микита* й *Гнат* зустрілися" [5: 89] ,"*Прибіг Сава* до *Кіндрата*" [5: 94], "Кум *Саливон* і кум його *Микола*" [5: 107], "Земляки *Петро* і *Прокіп* / Стрілися на Січі" [5: 180] , "*Грицька* напучував *Микита*" [5: 191], "А щоб ти скис! – кричить *Микола Саві*" [5: 204], "І він одсипав золота по жмені / І *Марку*, і *Софрону*, і *Луці*" [5: 134] ."Дід *Махтей*, *Дементій* і *Данило* / Продали на ярмарку

горох" [5: 207] , "*Лев, Степан, Лука й Микита / Під корчмою зранку / Мовчки дудлять оковиту / Й нюхають таранку*" [5: 215].

Ці імена – просто ярлики. Але це вдало, адекватно підібрані ярлики. Вони яскраво створюють образ народного, козацького середовища XVI-XVIII ст., і в цьому полягає їх стилістична функція. Обираються старі, витримані, барвисті календарні імена. Усілякі новомодні – оминаються. Нині найпопулярніші в Україні *Олександр, Андрій, Сергій, Євген, Ігор, Олег* не вживаються зовсім або трапляються рідко. То ж козаччина! Імена одержують найприйнятнішу народну форму. Виняток – священослужителі, у яких імена набувають книжної форми. Пор.: “Казав *Гаврило* козакам” [5: 199], але “Дяк *Гавриїл* усе життя...” [5: 198].

Жіночі імена трапляються досить рідко: адже жінок на Січ не пускали.

"Хату порасе *Мар'яна*" [5: 133], "*Горпина* – язикатенька" [5: 135], "Туди моя пропхалась *Векла*" [5:141] ,"*Ніна* свасі докоряє" [5: 141]. Жіночі імена, як і чоловічі, дібрані вдало – в народних формах і з гарантією існування в козацькі часи. Певні сумніви викликає лише *Ніна*, а ще *Віка*, що нині розуміється як гіпокористика від імені латинського походження *Вікторія*: “Де збираються жінки,/ Чути голос *Віки*” [5: 144]. Утім, обидва ці імені можуть претендувати на українську давність. Ім'я *Ніна*, за даними О.В.Суперанської (й іншими джерелами) утворено від чоловічого *Нін*, міфічного засновника Ассирійської держави й чоловіка уславленої Семирамиди [7: 252, 418]. Воно прийшло до нас через грецьку (дехто вважає – грузинську) мову. А ім'я *Віка*, за свідченням того ж словника О.В.Суперанської, становить собою не тільки скорочення від *Вікторія* (і *Вікторина*),а й має статус самостійного старого календарного імені [7: 368]. Обидва, отже, належать до канонічних хресних імен. Додамо, що ім'я *Віка* наявне в словнику Памви Беринди 1627 р. хоч ім'я *Вікторія* там відсутнє, є тільки *Вікторъ „Побѣдитель”* [3:195].

Інша річ – козацькі прізвиська. Вони всі мають більш чи менш, виражену гумористичну сему і практично всі вказують на приналежність своїх власників до козацтва. При цьому вжиті у віршах П.Ребра козацькі прізвиська є автономними, не пов'язаними з сюжетом розповіді. Їх легко можна було поміняти місцями. Ось маємо тексти: „Вже *Вернидубу* сімдесят і п'ять./ Як кажуть, чималенько” [5: 76] і „Дід *Свербигуз* пристав до кошового: / – Ой, слово дай, бо гигну, далєбі!” [5: 213]. Чому не можна поміняти місцями вжиті в цих поезіях прізвиська? Цілком можна! Обидва вірші – прекрасні, дотепні козацькі жарти: у *Вернидуба* зуби не болять, бо їх уже немає, а *Свербигуз* просить вказівки, щоб шинок працював без вихідних. А чому не міг би цього просити *Вернидуб*? Міг би!

Йдеться про те, що дібрані гумористом козацькі прізвиська добре вписуються в епоху, в обраний жанр, але самим сюжетом не детермінуються. І не можуть бути детерміновані саме даним текстом за його специфікою. Текст вимагає гармонії наймення зі змістом твору – і ця гармонія є. Але ця гармонія могла б бути досягнута й іншим козацьким прізвиськом з тим же успіхом. Говорячи про автономію прізвиська (так само й імені) в козацьких жартах Петра Ребра, хочу порівняти ці художні оніми з дорогоцінним кольє на шийці красуні. Кольє її дуже прикрашає, але ж вона залишиться красунею і знявши кольє чи заступивши його іншим...

Добираючи прізвиська героям-козакам, гуморист має своїх улюбленців. Згаданий *Свербигуз* з'являється ще в трьох віршах: „Казала братва *Свербигузу*” [5: 45]. „запорожець *Свербигуз*” [5: 77], „Запитали в діда *Свербигуза*” [5: 214]. У двох творах використовуються прізвиська *Нетудихата* [5: 21, 60], *Тринога* [5: 68, 148], *Мазниця* [5: 201, 213]. А прізвисько *Ламайребро*, яке поет вибудував з власного прізвища, наявне в „Козацькому сміховинку” тільки один раз [5: 39], але неодноразово з'являється в ряді творів за межами збірки. У роботі зі своєю козацькою

антропонімією Петро Ребро віддає перевагу композитним утворенням: „Щось журиться козак *Непийвода*” [5: 86], „Казали хлопці козаку / Миколі *Нечуйвітру*” [5: 173], „І каже повагом козак *Тридуля*” [5: 19] – до речі, каже він графові Потьомкіну, тому можна висновувати, що дулі адресуються графові; „Упіймали ляхи козака *Панібрата*” [5: 35], Сотник *Трясогузка*” [5: 212]. У двох останніх випадках композит утворено на доантропонімічному рівні, а до прізвиськ він надійшов уже в готовому вигляді, шляхом переосмислення апелювання.

Таким же шляхом, з апелювання, дібрано й практично всі однокореневі козацькі прізвиська, причому йдуть у хід ті апелювання, що в козацькі часи вже були знані і що в антропонімічній функції набувають елементів кумедності: „оженивсь козак *Ширінка*” [5: 70], „козак *Матня*” [5: 195], „Тут лежить козак *Заброда*” [5: 143], „озвався сотник *Лукало*” [5: 152], „Говорив старий *Ковінька*” [5: 136] – пор. цю ж лексему в апелювативному значенні у фразеологізмі: „Репетує *Коляда*: / – Матері *ковінька!*” [5: 181]. Нагадаю, що ця лексема була використана як псевдонім відомим гумористом, братом Остапа Вишні О.Ковінькою. А інше козацьке прізвисько – „*Шпонька* мовить товариству” [5: 88] – фігурує з М.В.Гоголя.

Взагалі, козацькі прізвиська – на кожній сторінці „Козацького сміховинка”. І всі доречні, яскраві, із смішинкою. Ось іще серія: „Іван *Небога* йде на Січ” [5: 178], „Внук запитує діда *Нагоду*” [5: 63], „Якось каже дід *Порада*” [5: 230], „Раз хвалився друзям *Закарлюка*” [5: 165], „Ти – Грицько *Люшня?*” [5: 56], Гриць *Чепіга* [5: 231], „Все! – зітхнув козак *Діброва*” [5: 137], „Реєстровець Гриць *Кресало*” [5: 234], „Сотник *Ворон* спав на хмизі” [5: 97], „Цікавився джура у сотника *Гуски*” [5: 228], „Питали хлопці в діда *Мухи*” [5: 222].

Козацькі прізвиська П.Ребро не тільки вишукує, а й сам вибудовує. Наприклад, щоб не сказати "якийсь козак", він пише: "У старого нетяги *Засядька* / Запитав раз козак *Хтознахто*" [5:158]. В одному з жартів дуже

дотепно розповідається про народження козацького прізвиська: "Ще парубійком був Мефодій. / Ішла на вигоні гульня./ І треба ж трапитися пригоді –/ *Хлопчина геннувся з коня*". Подія породила додаткове наймення: "Казали тільки так про нього:/ „*Которий геннувся з коня*”". Хоробро воював у січовому війську, а в реєстрі красувалося: „*Которийгеннувсязконя*". Оженився, пішли діти – "І, звісно, в кожного ця кличка: „*Которийгеннувсязконя*”". Помер – і на цвинтарі, на хресті, написали: "Тут упокоївся раб божий / *Которийгеннувсязконя*" [5: 45-46]. Поет показує вростання словосполучення в антропонімію: 1) опис події вільно вжитими словами, 2) вказівка на цю подію як прикмету Мефодія – ужиток вільного словосполучення, але вже в лапках, 3) прикмета стає усталеним найменням Мефодія, яке записується вже разом, одним словом, але ще в лапках, 4) вказівка на прикмету повністю розчинилася в антропонімній семантиці наймення, яке тому пишеться разом і вже без лапок. Тут усе правильно. Тільки в реальній мові відбулося б якесь стягнення, спрощення. Наприклад, з'явилось би прізвисько *Геннутий*, *Геннюк* чи щось подібне. Але поетові, творцеві гумористичної історії, цього не треба. Він наголошує на тому, по якась риса, подія пов'язується до людини невідривно і, ставши антропонімом, супроводжує його все життя, а ще на тому, що серед українських іменувань може бути що завгодно. Водночас треба зазначити, що в дітей "ця кличка" не могла не змінитися. Мало б бути щось на взірць *Которийгеннувсязконенко*, а швидше *Геннувсязконенко*, зрештою *Коненко*. І так чи інакше, а в даному творі прізвисько – не колье, а тіло, сутність жарту.

Іноді за сюжетом прізвиська накопичуються в значній кількості. Курінний у розпалі бою перегукується зі своїми вояками: "Хто тут? *Книш*? *Манюня*? *Кібець*?.../ А *Засядько*? *Кнур*? *Небога*?" Упевнившись, що всі є, курінний висновує: „Значить, я, хвалити Бога,/ Таки турка вцілив!" [5: 49-50]. Подібне накопичення маємо і в описі виборів кошового на козацькій

раді: "Що як засватаєм *Сову*? .../ А як вам Андріян *Кривий*? .../ Тоді хай буде *Пийвода*! .../А чим *Гармаш* – не кошовий? .../ То мо', влаштує *Бульба* нас? [Ще один Гоголівський персонаж – Ю.К.] .../ То, може, Филимон *Тишко*? .../А не підійде нам, брати,/ Терешко *Давимуха*?" [5:161-162]. І в кожному козацькому прізвиську, використаному Петром Ребром, висвічує іскринка сміху. Слушно сказав гуморист: „До того, хто глузує з себе,/ Чужа насмішка не пристане" [5: 13].

Це гумористичне глузування заступається гострою зброєю, коли йдеться про іменування "чужих", про позначення ворогів. Тут уже маємо не ономастичний гумор, а ономастичну сатиру – третю групу уживаних П.Ребром антропонімів. Ось хоч би такий образок: "З Потьомкіним частенько річ / Заводить Катерина:/ – Чи поважає мене Січ – / Голота і старшина? / Граф запевняє її: – Мам',/ Страшенно поважають:/ Вони всіх сук твоїм ім'ям / З любов'ю називають!" [5: 31]. Самі наймення тут ніяк не змінюються - бо ж то "історичні особи". Але вони вводяться в такий контекст, який однозначно визначає: Катерина – сука, а Потьомкін – дурень (бо наводить такий ідіотський аргумент любові).

Таку ж їдучу сатиру, але побудовану вже не на контексті, а на грі самими антропонімами, маємо у жарті "Як пана звати?" Пан у шинку питає козаків: "Голодранці,/ Хто зна прізвище моє?" Один козак і викликався: "Зачекай, я пригадаю.../ Чи *Коровін*, чи *Козлов*?" Пан обурено: "Не *Козлов* і не *Коровін*,/ А *Баранов*. Зрозумів?" Козак зрозумів: "Це я знав, що пан – скотина. / Я забув лише, яка!" [5: 26]. Тут істотним є й антропонімічне мовне тло. "Скотина" зашифрована російськими прізвищами. Якби йшлося про Коровенка, Козленка й Бараненка, сатира майне повністю знецінилась би.

Ці дві мініатюри можуть бути взірцем ономастичної сатири і прикладом високої ономастичної майстерності Петра Павловича Ребра. І тут уже не скажеш, що антропонім – автономна прикраса, інкрустація, що

збагачує вірш, але існує сама по собі. Саме в антропонімі (*Катерина, Баранов*) – сіль, пружина сюжету й сатиричності вірша, антропонім є органічним компонентом, центром твору, а не його факультативним складником. Щось подібне зустрічаємо, коли "Пан *Лопух* на глузди брав / Козака Микиту". Пан радить козакові вкоротити вуха, а Микита йому на те дав пораду свої вуха доточити. Чому? – "Бо таких маленьких вух / В ослів не буває" [5: 37]. Антропонімія жарту нібито не пов'язана з цим обміном порадами. Але ж наймення *Лопух* – то флористичний синонім назви *осел*, коли йдеться про метафоричне позначення дурня.

Ще один випадок участі антропонімів у сюжеті жарту маємо в описі вимоги цариці Катерини повернути з Січі втікачів-росіян: "Хтось натуркав Катерині,/ Що в Росії мужики / Так і рвуться за пороги,/ Щоб піти у козаки./ Так з'явилися на Січі / (І про це далеко гук) / Вояки *Москаль Ємеля / І Омелько Москальчук*". Катерина наказує втікачів повернути: "Мов, пани тут без холопів / Опинилися, як без рук,/ А у вас там розкошують / І Москаль, і Москальчук". Кошовий відповідає: то не гостинно та і не хочуть вони, а "я ж примушувать не смію" [5: 168-169]. У цьому жарті, зазначу, П.Ребро висуває, попри весь гумористичний запал, обгрунтовану наукову версію наявності в козацьких реєстрах не такої вже малої групи додаткових наймень, похідних від топоніма *Москва*. Але уточню, що козацькі прізвиська типу *Москаленко* не обов'язково вказували на етнічних московитів. То могли бути й учасники походів на Москву (чи поїздок до Москви), якихось стосунків, зіткнень з московським військом тощо.

Зрозуміло, що серед власних назв у "Козацькому сміховинку" панує антропонімія. Це зумовлюється не стільки уподобаннями автора, скільки темою, об'єктом зображення. Козак майже все життя – у поході, маєтками не володіє. З усіх різновидів власних назв тільки то й має, що антропонім – ім'я й додаткове (прізвищеве) ім'я.

Топоніми зрідка згадуються, але без гумористичної настанови. А в козацькому "Посланні нащадкам" саме запорозькі топоніми оповиті великою, вірною любов'ю: "Уклін наш *Хортиці* – матусі милій,/ І *Думній скелі*, й патріарху-дубу./ Хай *Кушугум*, і *Кічкас*, і *Бабурка* / Не знають ані ляха, ані турка" [5: 155]. Топонім стає гумористичним центром, коли селянин відповідає заїжджому панові (либонь пруссакові) на запитання: "Від чого вашу землю так / Назвали "*Україна*"?" Відповідь селянина: "Бо люди розуміють: / І лях, і турок, і москаль / Її *украсти* мріють" [5: 11]. Ця жартівлива народна інтерпретація назви вказує на головну небезпеку України протягом усієї її історії від часів розпаду Київської Русі. Власні назви, як бачимо, набувають статусу центральних, не додаткових засобів гумористичного ефекту тоді, коли вони самі, а не лише їх носії, увіходять у сюжет твору, стають учасниками його змісту.

З'являються в "Козацькому сміховнику" й інші онімічні блискітки, сповнені притаманного авторові гумору. Якщо згадується корчма (за назвою, бо без назви вона згадується аж занадто часто), то це "*Відьмин пост*" [5: 53]. Якщо козаки вночі не схопили дрижаків, бо "спали в затишку *під возом*", то на запитання сотника "Де воза ви взяли, синки?" відповідають: "А ось як висиплять зірки – / Його покажем. Серед неба" [5: 53]. Йдеться, отже, про *Віз* (*Великий Віз*, *Чумацький Віз*), про сузір'я. Спали козаки під голим небом. Козацьку витривалість виражає власна назва – астронім, що ніби спустився з неба й став звичайним возом. Сам астронім і не названо – натяк на нього тільки є: "в затишку *під возом*". І це не послаблює, а значно посилює жарт.

Правду сказав Петро Павлович: "Життя без байки, анекдота – / Весіллячко ...без молоді!" [5: 79]. У "Козацькому сміховнику" – справжнє весіллячко і з лагідним гумором, і з убивчим сміхом. Сказано нове й талановите слово в поступі української поетичної гумористики. Дуже доречно й ваговито в цьому слові прозвучали й власні назви.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Карпенко Ю.О. Іменування людини як об'єкт і засіб гумору // ДОКСА: Зб. наук. праць з філософії та філології. – Одеса: ОНУ, 2004. – Вип. 5. Логос і праксис сміху. – С.114-123.
2. Карпенко Ю.О. Гумористична ономастика // Мовознавство. – 2006. –№ 2-3. На пошану В.М.Русанівського з нагоди його 75-річчя. – С.19-25.
3. Лексикон словенороський Памви Беринди / Підготовка тексту і вступна стаття В.В.Німчука. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 272 с.
4. Міняйло В.О. Притчі на всі випадки життя // Літературна Україна. – 2007, 1 березня.
5. Ребро П.П. Козацький сміховник. Гумор і сатира. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2004. – 246 с.
6. Ребро. П.П. Вибрані твори. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2006. – Т.4. – 498 с.
7. Суперанская А.В. Словарь русских личных имен. Более 7500 имен. – М.: Эксмо, 2003. – 542 с.

Відомості про автора:

Карпенко Юрій Олександрович

член-кореспондент Національної академії наук України

доктор філологічних наук

професор кафедри української мови

Одеського національного університету імені І.І.Мечникова

Домашня адреса:

Французький бульвар, 53, кв. 19

65044 Одеса – 44

Дом. телефон: (8-0482) 60-34-71